

Stepanchuk Y.S. THE RUSSIAN FACTOR AND THE TRANSFORMATION OF LOOKS OF COSSACK PETTY OFFICER IN RELATION TO HETMAN POWER IN THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY.

In the article the changes of looks of political elite of Hetmanshina in relation to power of hetman are explored, related to the Russian policy in Ukraine in 1654-1657

Keywords: hetman form of rule, contractual articles, imperial's government, cossacks petty officer.

УДК 94(470+571:477.75)»178/179»

Б.А. Короленко

КОЛОНІЗАЦІЯ КРИМУ 80–90-Х РР. XVIII СТ. ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Досліджено процеси колонізації Кримського півострова після його анексії Російською імперією у 1783 р. Розглянуто вплив геополітичних чинників на формування та реалізацію демографічної політики Петербурга в Криму протягом 80-х – 90-х рр. XVIII ст.

Ключові слова: Крим, колонізація, українці, росіяни, татари, греки, демографічні процеси, Російська імперія.

Крим протягом усієї своєї історії був територією зіткнення та симбіозу багатьох народів, культур та цивілізацій, що мало безпосередній вплив на формування етнічного та демографічного образу цього полікультурного ареалу. Проте початком кардинальної й цілеспрямованої корекції етнодемографічних процесів як державної політики в Криму стала його анексія у 1783 р. та подальша інкорпорація до Російської імперії.

З огляду на це, актуальним є дослідження колонізаційної політики в Криму, зокрема її мети, завдань, спрямованості та безпосередніх результатів, а також впливу на демографічне становище півострова протягом вказаного періоду.

Проблема заселення Кримського півострова після його входження до Російської імперії загалом представлена в історичній науці. Сучасні дослідники торкнулися різних аспектів демографічних процесів в Криму. Так, російський історик В. Возгрін простежив колонізацію півострова в контексті еміграції та ліквідації традиційного суспільного устрою кримських татар [1, с. 276-289]. У 2001 р. В. Сергійчук опублікував монографію «Український Крим», де, зокрема, висвітлив заселення Криму в контексті української колонізації Північного Причорномор'я [2, с. 38-50]. Окремі питання залюднення й освоєння новоприєднаних південних територій кінця XVIII – XIX ст. знайшли своє відображення протягом останніх років в низці робіт українських дослідників [3].

Разом з тим, в історії колонізації регіону у розглядуваний період залишаються окремі аспекти, які потребують подальшого дослідження, зокрема, вплив етноконфесійних та геополітичних чинників на формування демографічної політики Російської імперії в Криму. З огляду на це, в даній статті автор спробує на основі широкої джерельної бази дослідити колонізацію та демографічні процеси на Кримському півострові через призму аналізу згаданих факторів та їх роль у формуванні поліетнічної кримської спільноти.

Варто підкреслити, що на першому етапі інкорпорації Криму до імперії, з огляду на перманентність російсько-турецької конфронтації в Чорноморському регіоні та місце в ній Криму, пріоритетним було завдання перетворення півострова в російський плацдарм на Чорному морі, зокрема й для кавказької кампанії, що активізувалася наприкінці XVIII ст. Проте, розраховувати на лояльне ставлення місцевого татарського населення до нової влади внаслідок історичних, політичних та ментально-релігійних факторів не доводилося, що засвідчила масова еміграція татар до турецьких володінь. Небезпідставно російська адміністрація не довіряла й тій частині місцевого населення, яка залишилася на півострові, зважаючи на її явні або ж приховані протурецькі симпатії.

Виходячи з цього, необхідною передумовою подальшого входження Криму до імперії була необхідність форсованого заселення та колонізації півострова лояльним населенням. Власне, ще до анексії Криму, наприкінці 1770-х років, у російському урядовому середовищі

.....
з'явився анонімний проект, який передбачав перетворення півострова в імперську територію. Зокрема, після «звільнення» Криму від татарського населення першочерговим заходом мала стати його колонізація російським та українським елементом: «Потом спросит вольницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожелает, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно довольно ахотников наитится может» [4, арк. 8 зв.].

Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації в 1775 р. Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їх власний досвід колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселиться до Криму. Можливо, згадане рішення пояснювалося й тим, що фактично з перших днів здобуття Криму півострів розглядався Катеринославським генерал-губернатором Г. Потьомкіним як невід'ємна складова частина свого генерал-губернаторства, що охоплювало весь південь і схід території сучасної України [2, с. 37].

Заселення Криму новими поселенцями розпочалося практично після його анексії Російською імперією. Порівняно активно півострів заселявся протягом усього розглядуваного нами періоду. Дещо уповільнила процеси колонізації Таврійської області російсько-турецька війна, що розпочалася в 1787 р. [5, арк. 4].

Російський уряд заохочував переселення до новоприєднаних територій півдня: указами від 1781 та 1783 рр. підтверджувався дозвіл поміщикам перевозити на нові землі своїх кріпаків і дозволялося переселення державних та економічних селян. Переселенці отримували спочатку пільги на півтора року, а з 1783 р. термін податкових пільг був подовжений до шести і навіть, в «труднообжитих местах», до десяти років [6, с. 43].

Аналізуючи національний склад заселенцівновоприєданого краю, необхідно відзначити переважаючий український елемент в колонізації Криму, як і взагалі Південної України, що засвідчується численними архівними джерелами. Як показують документи, переважна частина поселенців, особливо перших, були вихідцями саме з українських територій Російської імперії, тим більше, що заселення українським людом південних територій заохочувалося російським урядом. Зокрема, в 1787 р. генерал-губернаторам було дане розпорядження дозволяти державним селянам з малоросійських губерній поселятися в Новоросійському краї [7, с. 79].

Українці переселялися до Криму та материкових повітів Таврійської області з Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Харківського, Херсонського, Катеринославського намісництв [8]. Процеси заселення Криму українським людом мали не лише адміністративно-територіальний аспект, але й етнічний. Це підтверджується, зокрема, тією обставиною, що часто в архівних справах переселенці фігурують під назвою українців, більше того, це засвідчують і типові українські прізвища поселенців [9, арк. 2-2 зв.].

Заселення Таврії відбувалося також з сусіднього Катеринославського намісництва. Так, наприклад, згідно розпорядження Г. Потьомкіна, навесні 1788 р. в урочище Голінкой Таврійської області були переселені військові поселенці слободи Чонгарської та села Тонконогівки цього намісництва, відповідно 459 та 175 осіб. На новому місці поселенцям відводилося по 15 десятин землі на кожну особу та надавалися пільги на 10 років по сплаті податків [10, арк. 21-24].

Українське заселення півострова ширилося не лише з підросійської Лівобережної України, а й з українських земель, що перебували під владою Речі Посполитої, частина яких дещо пізніше, в результаті так званих другого та третього поділів Польщі 1793 та 1795 рр., відійшла до Російської імперії, тобто з Правобережжя.

Відразу зауважимо, що в документах переселенці з цих територій, як правило, фігурують під назвою поляків [11]. Проте в даному випадку термін «поляки», очевидно, потрібно трактувати не як етнічний, а саме як колишню державну приналежність, підданство. В цьому переконує і аналіз джерел. Географія попереднього місця проживання та прізвища переселенців дають підстави стверджувати, що йдеться, передусім, про українське населення, що переселялося до Таврійської області, зокрема й до Криму [12].

Соціальна структура кримських поселенців відзначалася строкатістю. В розглядуваний період півострів заселявся відставними солдатами, казенними поселенцями, козаками та міщанами, церковнослужителями, представниками релігійних сект (зокрема, старообрядцями) тощо.

У цьому відношенні варто підкреслити, що українські козаки, міщани та вільнопоселяни були серед перших переселенців до Таврійської області, що засвідчують архівні справи, наприклад, «Дело по прошению мещан г. Нежина Черниговского наместничества Троицкого, Бурсука, Кривенко и казака Ренченко о приписке их в Симферопольские мещане», «Дело по прошению казака Павла Лободы о причислении его к симферопольскому мещанству» та інші [13; 14].

Немало було й військового елемента в соціальній структурі заселенців півострова. Це здебільшого були відставні нижні військові чини, котрих російський уряд розпочав поселяти в Криму одразу по його анексії [15, с. 90].

Підкреслимо, що й тут українці відіграли помітну роль. Так, наприклад, після приєднання Кримського ханства до Російської імперії на півострові перебували українські козаки, переважна частина яких в 1784 р. повернулася додому, а окремі залишилися в Криму; крім того в 1787 р. на півострові були поселені відставники з Кубанського корпусу, який комплектувався значною мірою українським елементом [16; 17, № 6, с. 19]. У середині 1790-х рр. козакам Чорноморського війська для їх поселення були відведені землі на території Таврійської області [18, арк. 1, 3-7, 25-32 зв.]. А в 1795 р. деякі козаки, що проживали в Таврійській області, отримали дозвіл переселитися на надану Війську Чорноморському землю на Кубані [19, арк. 1-8; 20, арк. 1-2, 6].

Одними з перших заселенців Криму стали солдати-відставники. Скажімо, в 1784 р. були звільнені у відставку і поселені в Криму понад 500 нижніх військових чинів. А в 1787 р., за наказом Г. Потьомкіна, на поселення до Таврії було направлено ще понад 400 відставних нижніх чинів розміщеного на Дону Кубанського корпусу [7, с. 75; 21, арк. 3-27; 22, арк. 12, 19, 37-61].

Таким чином, поселення в новоприєднаному краї цієї категорії поселенців відбувалося в адміністративному порядку – російський уряд виходив не з побажань відставників, а з необхідності заселення щойно завойованого краю.

Щоб закріпити цю категорію поселенців на нових місцях та, в подальшому, збільшувати населення області вирішено було створити для відставників родини. Більше того, планувалося значну частину солдатів з полків, розміщених у Криму та Таврійській області, перетворити в місцевих поселенців [23, с. 126-127]. Зокрема, Г. Потьомкін 24 грудня 1784 р. звернувся до генерал-прокурора О. Вяземського з проханням доправити до Катеринославського намісництва і Таврійської області «состоящих в разных наместничествах жен рекрутских оставшихся в домах в нынешнем 784 году по отправлении мужей их в полки моего начальства...» [24, с. 315].

Згідно з указом від 14 січня 1785 р., 4425 рекрутських дружин з російських намісництв мали бути відіслані до своїх чоловіків в полки, розміщені в Катеринославському намісництві і Таврійській області [23, с. 127-128]. В такий спосіб планувалося збільшити народонаселення краю.

Як бачимо, в перші роки заселення Таврійської області в демографічній структурі Криму спостерігалася явна диспропорція з домінуванням чоловічого населення, а повільне зростання чисельності заселенців нового краю пояснювалося недостатнім природним відтворенням. Сподіватися ж на створення нових сімей переселенців за рахунок місцевого жіноцтва теж не було підстав, оскільки місцеві християни, які уникнули депортації 1778 р. до Азовської губернії, не віддавали своїх доньок за цей елемент [25, с. 112].

Цю деструктивну демографічну тенденцію, окрім згаданих урядових розпоряджень, вирішено було подолати шляхом вербування жінок у внутрішніх губерніях для подальшого їх поселення в Таврії. В серпні 1784 р. правитель Таврійської області В. Коховський повідомляв з цього приводу В. Попову, що згідно розпорядження Г. Потьомкіна «доставить поселянам ... все потребное быть настоящими домоводцами, отправил я в Малороссию г [осподина] ротмистра Ждановского для приискания жен всем холостым выходцам» [26, с. 239].

Таких вербувальників знаходилося достатньо, оскільки, згідно «Плану» 1764 р., вони отримували гроші на проїзд та харчування завербованих, а також плату за кожну привезену поселянку та інші пільги, зокрема, можливість бути зарахованими до штатів кримської адміністрації [23, с. 128].

Так, у 1785 р. підрядилися доправити до Криму таких жінок капітан Крижановський та єврей Шмуль Ільевич. Ордером від 20 січня 1785 р. В. Коховському Г. Потьомкін дозволив заплатити «за каждую привезенную в Тавриду девку по пяти рублев. . . » [24, с. 317].

Перша партія завербованих у кількості 45 жінок і 7 чоловіків була доправлена Крижановським та Ільевичем до Криму на початку лютого 1785 р. Всі вони були поселені в Акмечеті. На початку травня надійшла друга партія жінок (34), наступного місяця ще 20 дівчат. Новоприбулі були також поселені в Криму. Цього ж місяця вербувальниками були доставлені до Таврійської області 258 осіб обох статей, які були поселені в потьомкінській слободі Олешках Дніпровського повіту [27, с. 8]. Всі доправлені поселенці були переважно «польськими» українцями [23, с. 130].

У 1786 р., за підрахунками С. Секиринського, на поселення в Таврійську область було направлено шість партій жінок загальною кількістю 1497 осіб. Майже всі вони були вихідцями з центральних російських губерній. Більшість з них (1032) були дружинами солдатів, що відбували службу в Таврійській області. Вони були відправлені до військових частин своїх чоловіків для подальшого поселення в області. 218 жінок були видані заміж за переселенців з російських губерній, а 80 жінок поселено на «холостом положенні» в Бахчисараї [7, с. 76]. По прибутті рекрутських дружин часто виявлялося, що чоловіки деяких з них вже померли; тоді таких вдів видавали заміж, звісно, примусово, за солдатів, що звільнилися на поселення в Криму [28, арк. 1, 3-12; 29, арк. 1-13; 30, арк. 1-3].

Сучасник цих подій Б. Мертваго так описував цю демографічну політику російського уряду: «Со всего государства велено было собрать солдатских жен и отправить к мужьям. Под присмотром привезенные в Крым женщины, коих мужья давно померли, разбираемы были солдатами, коим тотчас давалась отставка и снабдение от казны, и лишь объявит желание поселиться на землях, к тому назначенных в Крыму. ...Получа все, что крестьянину иметь надобно, оставшись на свободе без всякого присмотра, предавались они распутству, и большая часть исчезла» [31, с. 180].

Дійсно, станом на 1793-1794 рр. в Таврійській області мешкало близько 600 відставників, з них власне в Криму менше 450 осіб [7, с. 77-78].

Поселялися в Криму також звільнені зі штатів намісницьких та губернських установ чиновники. Скажімо, за наказом Потьомкіна в 1784 р. на поселення до Криму були направлені звільнені зі штатів Харківського намісництва [32, с. 612, 635], а в 1787 р. поселені в Криму і приписані до штатів області близько 20 колишніх чиновників Київськогонамісництва [17, № 7, с. 5]. Показово, що і в структурі чиновницького апарату державних установ Таврійської області питома частка українського елемента була найбільш значною: в штатах обласних установ Криму в 1783-1796 рр. українці обіймали близько третини усіх посад, випередивши за цими показниками представників відповідно татарської та російської груп, а також греків [33, с. 136].

Власне, це було закономірно, адже українці як найбільш інкорпорована до соціально-політичної структури Російської імперії національна група були й найбільш підготовленими до такої діяльності. Тому в умовах браку кадрів для комплектації штатів Таврійської області вони активно заміщували вакантні посади.

Соціальна структура новопоселенців Таврійської області була представлена також церковнослужителями з внутрішніх губерній, котрі опинилися поза штатом приходів, та представниками різноманітних «розкольницьких» релігійних громад. На думку Г. Потьомкіна, поселення «розкольників» у новоприєднаному краї дало б чимало переваг загальнодержавного значення: обрусіння завойованих територій Північного Причорномор'я, перетворення «розкольників» у вірнопідданих і, у перспективі, повернення їх у лоно Російської православної церкви, зрештою, унеможливлення поширення ересі на нових місцях поселення, серед неросійського та нехристиянського населення [34, с. 70].

Серед цього контингенту заселенців Таврійської області значну частку склали старообрядці з Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Зокрема, в 1787 р. в Тавриді їх було поселено 223 особи [7, с. 79].

З метою русифікації краю переселялися російською владою до Таврійської області й церковнослужителі. Зокрема, ордером від 19 квітня 1787 р. Г. Потьомкін повідомляв В. Коховському про направлення на поселення до Таврійської області 4335 «заштатних церковників», приписуючи йому надати новопоселенцям придатні до хліборобства місця заселення та все необхідне [17, № 7, с. 5-6]. Крім того, на поселення направлялися й окремі церковнослужителі [35, арк. 1-4]. У Катеринославського та Таврійського генерал-губернатора

окрім перетворення цієї категорії поселенців на землеробів існували також і ідеї створення на їх основі міліції з можливістю формування регулярних козацьких сотень [23, с. 127].

Зацікавлений у форсованій колонізації та заселенні Криму, як і всієї Таврійської області, російський уряд заохочував також переселення до південного краю казенних поселенців з внутрішніх губерній [10; 36], що відбувалося порівняно активно. Натомість заселення Таврії кріпосними селянами просувалося повільно: станом на 1793 р. в Криму нараховувалося менше 300 душ російських кріпосних [7, с. 84-85]. Тому практикувалося навіть виключення селян зі складу кріпосних та зарахування їх при поселенні в області до числа казенних поселенців. На поселення направлялися також карні злочинці, арештанти, каторжани тощо [37, арк. 23-36, 57-59 зв.]. Одними з перших таких кримських поселенців стали вислані на півострів за наказом Єкатерини II мешканці полтавського села Турбаї, засуджені за «мятеж и смертоубийство» [38, ч. 17, с. 12].

Необхідно зауважити, що окрім легального, законодавчо врегульованого переселення, відповідно до указів 1781 та 1783 рр., що здійснювалося в адміністративному порядку, мало місце і стихійне заселення Криму кріпосними втікачами [39, с. 88]. З огляду на географічну близькість Криму значну частку в цій міграційній масі складали вихідці з українських територій.

Задля збільшення народонаселення нової області російський уряд, фактично, заохочував переселення в Таврію втікачів, зокрема й повернення російськوپідданих втікачів з-за кордону тощо. По прибутті таких переселенців до Таврійської області вони приписувалися до казенних поселенців. Цією можливістю користалися, насамперед, кріпосні селяни, інколи навіть цілими родинами. Спочатку вони тікали до польських земель, а вже потім поверталися звідти на південь і під виглядом «польських» або інших іноземних вихідців, дячків тощо приписувалися до казенних поселенців Таврійської області. За національним складом це були передовсім українці, росіяни та білоруси [23, с. 131-132].

Станом на 1796 р., в результаті переселення до Криму відставних солдат, рекрутів та їх дружин і вдів, кількох партій жінок, поміщицьких і різних категорій казенних поселенців на півострові були започатковано 19 «російських» поселень, населення яких складало близько 1600 осіб. Для порівняння: в материковій частині Таврійської області (Дніпровський та Мелітопольський повіти) на цей час нараховувалося 39 поселень з майже 13 тис. поселенців [40, № 24, с. 56].

Окрім вказаних власне «російських» поселень, переселенці з внутрішніх губерній імперії розселялися компактними групами в татарських поселеннях, особливо поблизу значних кримських шляхів та у віддалених місцевостях, а також в усіх містах Криму та у володіннях російських поміщиків [37, арк. 235 зв. ; 41, с. 179].

Отже, кількість казенних поселенців «російських» поселень півострова складала лише близько 11 відсотків від усієї кількості цієї категорії мешканців Таврійської області. Це свідчить про порівняно незначне заселення власне Криму в перше десятиліття по анексії, що пояснювалося, вочевидь, і тією обставиною, що відносно малозаселеними лишалися навіть південні степові території імперії. З іншого боку, відносно повільне заселення Кримського півострова новими поселенцями пояснювалося й деякими чинниками суб'єктивного характеру. Загадковість завойованого краю, його віддаленість, чутки про вкрай важкі природні умови Криму і на цьому фоні активне заохочування всіх бажаючих до переселення туди російським урядом, закономірно, викликали підозру і деякий страх потенційних переселенців. Як прямо вказував сучасник, «известия от возвращавшихся (з Криму. – Б. К.) полумертвыми офицеров распространили слухи о тяжести климата. Россияне ужасались Крыма...» [31, с. 178].

Проте складними були не лише природно-кліматичні умови нового краю, а й побутова необлаштованість перших поселенців Криму [23, с. 124], що стало однією з головних причин повільного заселення півострова. Вкрай тяжке становище російських поселенців змусило адміністрацію Таврійської області вживати заходів для контролю над поселенцями. Зокрема, для нагляду за казенними поселенцями призначалися відповідні наглядачі, переважно з відставних солдат, приписаних на поселення в Таврійську область [17, № 8, с. 8].

Задля прискорення заселення практично відразу після анексії російський уряд запровадив політику заохочення переселення на півострів іноземних колоністів. При цьому Петербург переслідував дві мети. По-перше, планувалося, що іноземні колоністи сприятимуть швидкому

економічному відродженню занедбаного південного краю. По-друге, потрібно було заселити Крим конфесійно спорідненим християнським, отже лояльним, населенням, аби в такий спосіб закріпити за Росією півострів і нейтралізувати ісламський фактор шляхом постійного падіння питомої частки мусульман у структурі населення півострова, та, з іншого боку, задля створення потужної противаги татарському елементу на етноконфісійній основі.

У цьому сенсі значні сподівання російський уряд покладав на колоністів з Європи, а також, особливо, на вихідців з європейських володінь Османської імперії: православні греки та албанці поселившись у Криму, мали скласти основу цієї антиісламської противаги.

Вихідці з островів Архіпелагу стали одними з перших іноземних переселенців до Криму. Вони мали ряд переваг перед іншими іноземцями. Про привілейоване становище греко-албанських колоністів свідчить і потьомкінський ордер від 25 травня 1787 р. Коховському про відправлення групи хлопчиків цих поселенців на навчання до Грецької гімназії [17, № 7, с. 11].

У цьому зв'язку зауважимо, що греки та албанці склали найбільший відсоток серед усієї маси іноземних переселенців до Криму в цей період. Серед іноземців, які прийняли російське підданство, більшість склали представники саме цих двох етнічних груп, що засвідчують відповідні архівні справи [42].

Значну масу «турецьких» переселенців склали особи, в яких були негаразди з турецькими властями, біднота, жебраки та інші декласовані елементи. Зокрема, генерал О. Ігельстром так описував групу албанських вихідців, котрі прибули до Криму в 1784 р. : «Все сии албанцы, не име [ют] не только каковое либо оружие, ниже одеяния и обуви, кроме одних рубах, покрытых разодраным рубищем...» [цит. за: 23, с. 130].

Національний склад переселенців з Османської імперії до Криму, окрім згаданих греків та албанців, був представлений також болгарями, молдаванами, румелійськими вірменами тощо, хоча представники вказаних національностей значно поступалися чисельністю колоністам з архіпелазьких островів [27, с. 9].

У 1783 р. генерал М. Коховський перевів з Могильовського намісництва групу білоруських селян для заселення свого села Озаміт в Криму [43, арк. 1-8; 44, с. 440-441].

Російським урядом практикувалося також переселення до Криму іноземних колоністів з внутрішніх російських губерній. У 1785 р. з с. Великого Хутора Київського намісництва були переселені до Криму іноземці для поселення в с. Мангуші [45, арк. 1, 5-9 зв.]. В ордері від 9 липня 1785 р. Потьомкін приписував Коховському переведених з України з сіл таємного радника Завадовського «волохов и протчих иностранцов» поселити в порожніх грецьких поселеннях або в Перекопському степу [24, с. 324]. А в 1794 р. до Таврійської області переселилися дві родини європейських колоністів з Санкт-Петербурзької губернії [46, арк. 1-8]. Стосовно західноєвропейських переселенців, то вони з'являються в Криму, статистично помітно, дещо пізніше, з початку XIX ст.

Заохочення російського уряду й особисто Г. Потьомкіна стосовно переселення до Таврії породжувало різноманітні плани заселення півострова іноземними вихідцями. Скажімо, у 1787 р. польський купець Чортков підрядився вивезти з Польщі для поселення в Таврійській області близько 500 циганських родин. Чи реалізувався цей намір – достеменно не встановлено, відомо лише, що Потьомкін з'ясовував у Коховського «какого состояния и ремесла будут сии выходцы, також поселившись в Таврической Области, чем питаются имеют бродяжеством своим и обманом, или каким полезным обществу трудом» [цит. за: 27, с. 9].

Одним з напрямів колонізаційної політики російського уряду в Криму стала роздача кримських земель, що розпочалася одразу після анексії і тривала паралельно з процесами кримськотатарської еміграції та заселення Криму новими поселенцями. Як і власне вся колонізація півострова, роздача кримських земель російським урядом була спрямована на досягнення як економічних, так і політичних цілей. Поряд з перетворенням Тавриди в майбутньому на одне з головних джерел надходжень до імперського бюджету, надання земельних наділів російським поміщикам мало забезпечити подальше соціально-політичне входження півострова до імперії.

З приєднанням Криму усі кримські землі, за винятком землеволодіння лояльної до нової влади кримськотатарської знаті, були приписані до російської казни. Основу земельних ресурсів, з яких надавалися наділи, склали землі ханського і колишнього султанського домену та інші, котрі за часів ханства були державними, а також значні земельні площі, що залишилися після переселених у 1778 р. російським урядом кримських християн. Крім того,

імперська казна постійно поповнювалася, починаючи з 1783 р., землями кримськотатарської еміграції, а також конфіскованими угіддями татарської опозиції, представники якої депортовувалися до внутрішніх російських губерній або за межі імперії.

Роздача кримських земель розпочалася в 1784 р. і тривала до 1797 р. включно. Показово, що при цьому не існувало будь-якої економічно обґрунтованої державної програми наділення землею на півострові. Попри те, що офіційно земельні питання належали до компетенції Таврійського обласного правління, фактично все залежало від волі генерал-губернатора Г. Потьомкіна, а після його смерті – П. Зубова.

Так, приписуючи Коховському ордером від 28 червня 1784 р. скласти реєстр усіх казенних земель, Потьомкін підкреслював: «Никакие земли не могут быть даны в области Таврической без моей апробации, покупать же оные не запрещается» [47, № 25, с. 90]. Проте фактів купівлі кримської землі практично не було, – за словами В. Смірнова, «всевозможные выходцы из-за границы и из внутренних губерний Российской империи и иные проходимцы старались заполучить землю в Крыму даром, путем одной апробации всемогущаго Потемкина» [48, с. 399-400].

Для отримання наділу кримської землі, як правило, було достатньо обіцянки заселити отримані землі людьми або ж «завести» різноманітні фабрики тощо. Скажімо, херсонський обер-комендант де Вітте в своєму проханні до П. Зубова про надання земель обіцяв вивести на них «немалое [количество] для поселения людей» [49, арк. 1]. Полковник Головатов просив відвести йому при поселенні Ворон Феодосійського повіту 2 тисячі десятин землі для засіву «египетської» пшениці [50, арк. 1-3] тощо.

Як свідчать архівні матеріали, основу нових кримських землевласників склали російське дворянство, представники військового командування, чиновництва та російського капіталу. Значну частину нових землевласників склали чиновники Таврійської області, представники татарської верхівки та іноземці, прийняті в російське підданство та зараховані до штатів установ Таврійської області. Насамперед, значні земельні масиви були відведені генерал-губернатору Г. Потьомкіну: і в Криму, в Байдарській долині, і в материковому Дніпровському повіті (6 тис. десятин для «збирання очерету») [51, арк. 1-8; 52, арк. 1-16]. Великим кримським землевласником став і правитель канцелярії Потьомкіна В. Попов. Йому було відведено, зокрема, помістя на р. Тавель та землі поблизу Чатир-дага з 400 десятинами лісу [53].

Про масштаби роздачі кримських земель свідчить той факт, що протягом 1784-1797 рр. було відведено в приватну власність понад 288 тисяч десятин землі. Розміри земельних «дач» у багатьох випадках були просто вражаючими: Ширинський бей Мегметша отримав у власність Коккозьку округу площею (разом з його спадковим володінням) 27 333 десятини, вже згадуваний В. Попов – 27 876 десятин (лише на півострові), без урахування Тавельського помістя площею 4 300 десятин; граф О. Безбородько отримав у Криму та Дніпровському повіті понад 18 тис. десятин тощо. Зрештою, Г. Потьомкін у власне володіння наказав відвести 13 тис. десятин у Байдарській долині та на південному березі Криму, а також 73 460 десятин у материкових повітах Таврійської області [40, № 24, с. 58-59].

Отримували землі в Криму також і іноземці. Скажімо, іспанець принц де Лінь за указом Єкатерини II отримав у володіння поселення Партеніт і Нікіту, за які згодом одержав компенсацію (!) в п'ятнадцять тисяч рублів [37, арк. 149-149 зв.].

Показово, що при відведенні земельних дач у потьомкінських ордерах, як правило, не вказувалися площа, а інколи й навіть розташування «дачі», натомість часто приписувалося відвести землі за бажанням особи. Показовим у цьому зв'язку є ордер Потьомкіна Коховському, датований квітнем 1785 р. : «Из назначенных к отдаче земель извольте отвезть достаточное количество агличанину Гулду в собственное его владение, где он сам избрет как для разведения садов, так для пашни и насаждения деревьев» [54, арк. 2].

Тут потрібно підкреслити, що Потьомкін всіляко заохочував приїзд до Криму різноманітних іноземних садівників, промисловців та комерсантів. Їм надавалося значне утримання, наділялися землі. Скажімо, на одного з них, згаданого садівника В. Гулда, покладалося розведення кримських садів. Проте діяльність Гулда переважно обмежилася дослідженням якості кримських земель та вивченням можливостей заведення в Криму різноманітних промислів та розвитку окремих галузей промисловості. Цим він займався під час кількох подорожей місцевостями Криму, результатом яких стало листування з Потьомкіним з

даного предмета та записка «Примечание Крыму», підготовлена для князя влітку 1785 р. [55, арк. 1-3 зв. ; 56, арк. 2-6 зв.].

Цікаво, що в січні 1786 р. в Крим прибув з Константинополя англієць Гендерсон, який зобов'язався закласти в Старому Криму ботанічний сад. З ним приїхала і його племінниця, яка обіцяла розпочати виробництво сиру. Виявилося, що це були звичайні, проте не єдині в тогочасному Криму авантюристи. Влітку 1787 р. Коховський повідомляв Потьомкіну: «Они получают жалованье, живут покойно, и ни за что не принимаютя. . . Гендерсон не посадил ни одной былинки, а мамзель не сделала ни одного сыра» [26, с. 271].

Нерідко бездіяльність та авантюрна безвідповідальність таких іноземців була й наслідком прихильного ставлення до всіляких ілюзорних і часто примарних «кримських» колонізаційних прожектів та планів самого Потьомкіна. Більше того, здобували його схвалення і відверто нахабні та цинічні проекти колонізації Криму. Зокрема, автором одного з них був уже згадуваний де Лінь. Так, російський посол в Лондоні С. Воронцов у листі від 11 серпня 1786 р. повідомляв О. Безбородьку, що іспанець, отримавши від Єкатерини II великі земельні дачі і, не маючи робочої сили для їх обробітку, вирішив переселяти туди з Англії засуджених до каторги злочинців. Воронцов був обурений тим, що цей, за його виразом, «ганебний для Росії» проект підтримав Потьомкін [57, с. 9]. Крім цього, де Лінь пропонував російському уряду надати Мальтійському ордену дозвіл на заснування своїх колоній на узбережжі Кримського півострова, зокрема передати рицарям Балаклавський порт [58, с. 133].

Таким чином, часто великі земельні наділи потрапляли у власність осіб, які не мали можливості і, як правило, здатності та бажання їх заселяти та освоювати. Внаслідок цього величезні простори кримських земель перебували у вкрай занедбаному стані, що неодноразово відзначали очевидці. Зокрема, П. Сумароков так характеризував політику роздачі земель Потьомкіним: «Оныя (землі. – Б. К.), вместо небольших участков полезным поселянам, назначались тысячами десятин, или боярам, оставившим их без внимания, или неизвестным пришлецам, не ведающим домостроительства и лишенным всяких средств» [59, с. 161].

Указом від 2 вересня 1793 р. кримські землі затверджувалися за тими власниками, яким вони були відведені. А згідно сенатського указу від 19 жовтня 1794 р. російські та татарські поміщики були затверджені в «свободном распоряжении своими поместьями и вотчинами и тому подобными дворянскими именениями с распространением этого права и на наследников» . Отже, зміни, що відбулися в системі кримського землеволодіння та землекористування після анексії Криму, були офіційно визнаними та затвердженими [40, № 24, с. 60].

Колонізаційна політика російського уряду, таким чином, заклала підвалини для земельних суперечок між татарськими поселянами, з одного боку, та новими російськими власниками, а також татарською верхівкою, яка отримала значні земельні дачі, як спадкові, так і знову надані, з іншого. До того ж, за прикладом прийшлих поміщиків нові татарські землевласники намагалися не лише об'єднати в своїх руках кращі землі, а й перетворити особисто вільних татарських поселян у власних кріпаків [60, с. 58].

Сутність колонізаційної політики російського уряду влучно означив у своїх нотатках французький сучасник: «Победители (тобто росіяни. – Б. К.) водворились на их место (татар. – Б. К.), но не могут переносить здешний климат; земля вокруг них бесплодна, торговля в упадке, потому что их руки больше заняты защитой захваченной земли, нежели обработкой ее» [61, с. 44].

Таким чином, колонізаційна політика Петербурга переслідувала, крім політичних, і економічні цілі. Стратегічною метою російського уряду було закріплення Криму за Росією та подальше входження регіону до складу імперії. Головним напрямом реалізації колонізаційної політики стало заселення Кримського півострова вихідцями з внутрішніх російських губерній, насамперед, українським та російським населенням, котре мало скласти етноконфесійну протипагу місцевому населенню та поступово зменшувати питому частку татар у демографічній структурі півострова. Одночасне надання кримських земель, що звільнялися внаслідок безперервної кримськотатарської еміграції до турецьких володінь, у власність російських поміщиків було спрямоване на формування соціальної опори імперії в її соціально-політичних трансформаціях на півострові. З іншого боку, безпосереднім результатом колонізаційної політики російського уряду в Криму стала ліквідація складної системи кримськотатарського землеволодіння та землекористування, що призвело до обезземелення татарських мас та занепаду економіки краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М. : Мысль, 1992. – 446 с.
2. Сергійчук В. Український Крим. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
3. Див. : Бикова Т. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р) // проблеми історії України XIX- початку XX ст. – Вип. 6. – 2003. – С. 13-40; Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) – Ізмаїл: СМНЛ, 2009. – 384 с. ; Циганенко Л. Ф. Роль дворян-українців в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII –XIX ст.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць III Міжнародної наукової конференції, 15-16 квітня 2011 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца...- Одеса: ВМФ, 2011. – С. 166-170.
4. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – 15 арк.
5. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 147. – 24 арк.
6. Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века: Численность, структура, география // История СССР. –1984. – №4. – С. 41-59.
7. Секиринский С. А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – Т. XXIII. – 1956. – С. 73-87.
8. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 346. – 16 арк; спр. 347. – 12 арк.
9. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 344. – 39 арк.
10. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 85. – 24 арк.
11. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 86. – 26 арк; спр. 87. – 4 арк; спр. 88. – 209 арк; спр. 89. – 6 арк.
12. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 177. – 6 арк.
13. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 240. – 120 арк.
14. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 280. – 12 арк.
15. Секиринский С. А. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XX в.) // Советская тюркология. –1988. – № 4. – С. 87-97.
16. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 2. – 18 арк.
17. Киреенко Г. К. Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления, 1784-1796 // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1888. – № 6. – С. 1-35; 1889. – № 7. – С. 1-17; № 8. – С. 1-11.
18. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 276. – 256 арк.
19. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 813. – 8 арк.
20. ЦДІАУК. – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 928. – 6 арк.
21. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 10. – 296 арк.
22. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 34. – 84 арк.
23. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 263 с.
24. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1881. – Т. XII, отд. 2. – С. 248-329.
25. Озенбашлы А. Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер. – Симферополь: б/н, 1997. – 256 с.
26. Письма правителя Таврической области В. В. Коховского правителю канцелярии В. С. Попову для доклада его светлости князю Г. А. Потемкину-Таврическому // ЗООИД. – 1877. – Т. X, отд. 2. – С. 235-361.
27. Лашков Ф. Князь Г. А. Потемкин-Таврический, как деятель Крыма (Краткий очерк по архивным данным). – Симферополь, 1890. – 16 с.
28. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 257. – 12 арк.
29. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 29. – 13 арк.
30. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 238. – 6 арк.
31. Записки Дмитрия Борисовича Мертваго, 1760-1824. – М. : Типография Грачева и Комп., 1867. – XIV, 336 с.
32. Лашков Ф. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина-Таврического правителю Таврической области В. В. Коховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. – 1889. – Т. XV, отд. 2. – С. 594-677.
33. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья (далі – КНП). – 1998. – № 4. – С. 123-138.
34. Иванов А. О поселении раскольников в пределах нынешней Таврической губернии // ИТУАК. – 1889. – №7. – С. 70-80.
35. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 92. – 4 арк.
36. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 95. – 32 арк.
37. Институт рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 852. – 360 арк.
38. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. – Т. I-IV. – Ч. 1-17. – СПб., 1875.

39. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С. 85-90.
40. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. –1896. – №24. – С. 35-71.
41. [Мертваго Д. Б.] Записки Дмитрия Борисовича Мертваго, 1760-1824 // Русский Архив. – 1867. – № 8-9. – С. I-XIV, 1-336.
42. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 373. – 8 арк. ; спр. 374. – 8 арк. ; спр. 381. – 12 арк.
43. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 160. – 8 арк.
44. Савинова О. В. Белорусы Крыма (по материалам исследований Крымского этнографического музея) // КНП. –1998. – №5. – С. 440-442.
45. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 17. – 88 арк.
46. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 331. – 8 арк.
47. Лашков Ф. Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // ИТУАК. –1896. – № 25. – С. 89-158.
48. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России // ЗООИД. – 1889. – Т. XV, отд. 1. – С. 152-403.
49. ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 52. – 1 арк.
50. ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 36. – 16 арк.
51. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 16. – 8 арк.
52. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 113. – 16 арк.
53. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 179. – 4 арк. ; спр. 189. – 23 арк.
54. ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – 2 арк.
55. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1599. – 3 арк.
56. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1542. – 6 арк.
57. Раткевич К. И. «Путешествие» Жильбера Ромма в Крым в 1786 г. // Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – Л. : Ленинградский гос. ун-т, 1941. – С. 3-13.
58. Брикнер А. Г. Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – № 7. Июль. – С. 128-170.
59. Сумароков П. Досуги крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду. – Ч. I. – СПб., 1803. – 226 с.
60. Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. –1941. – № 3. – С. 56-67.
61. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. с рукописи, вступ. статья и прим. К. И. Раткевич. – Л. : Ленинградский гос. ун-т, 1941. – 79 с.

Korolenko B.A. КОЛОНИЗАЦИЯ КРЫМА 80-Х – 90-Х ГГ. XVIII В. КАК ИНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Исследуются процессы колонизации Крымского полуострова после его аннексии Российской империей в 1783 г. Рассматривается влияние геополитических факторов на формирование и реализацию демографической политики петербурга в Крыму на протяжении 80-х – 90-х гг. XVIII в.

Ключевые слова: Крым, колонизация, украинцы, русские, татары, греки, демографические процессы, Российская империя

Korolenko B.A. COLONIZATION OF THE CRIMEA IN 80-90-TH OF XVIII CENTURY AS A INSTRUMENT OF DEMOGRAPHIC POLICY OF RUSSIAN EMPIRE

The processes of colonization of the Crimean peninsula after his annexation of Russian empire in 1783 is observed. An impact of geopolitical factors on formation and realization of Petersburg's of demographic policy in the Crimea in 80-90- th of XVIII century is researched.

Key words: the Crimea, colonization, the Ukrainians, the Russians, the Tatars, the Greeks, demographic processes, the Russian empire